

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-28>**Л. О. Сімонцева**старший викладач кафедри галузевого права
Херсонського державного університету

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАСОБІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

У статті проаналізовано поняття та зміст правового регулювання реалізації альтернативних засобів у механізмі вирішення кримінально-правового конфлікту на міжнародному рівні. Визначено, що міжнародні стандарти в означеній сфері являють собою сукупність основоположних ідей та уявлень про процес впровадження та реалізації в національних системах альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Встановлено, що реалізація альтернативних засобів розв'язання кримінально-правового конфлікту формується на підставі міжнародних стандартів, що імплементуються до національних норм права, утворюючи тим самим дворівневу систему правового регулювання.

Стаття характеризує основні міжнародні норми, які визначають зміст та порядок застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Зокрема, встановлено, що ООН заохочує застосування неофіційних механізмів врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж і суди звичаєвого права чи місцеву практику. При цьому неофіційні і напівофіційні форми вирішення спорів між потерпілим і правопорушником відображають сучасні тенденції скорочення функцій держави в цьому процесі. Висвітлено акти Організації Об'єднаних націй, які визначають основні поняття, підстави та умови застосування відновного правосуддя у світовій практиці кримінального судочинства. Охарактеризовано, що відновне правосуддя – це форма правосуддя, основною метою якої є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення шкоди, заподіяної злочином або кримінальним проступком.

Визначено, що важливими позиціями, закріпленими в міжнародних стандартах у сфері реалізації альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту, варто вважати: сприяння зусиллям общини і участі громадянськості у справах попередження злочинності; розширення поняття «жертва злочину» від потерпілого на близьких родичів, утриманців, а також осіб, яким була завдана шкода під час спроби надати допомогу жертві, яка перебувала у скрутному становищі, чи попередити її віктимізацію.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінально-правовий конфлікт, процедури альтернативного вирішення спорів, відновне правосуддя, кола примирення.

Постановка проблеми. Держава, взаємодіючи з громадянським суспільством, бере на себе зобов'язання забезпечення та відновлення порушених прав і свобод людини незалежно від форми конфлікту, до вирішення якого вона була залучена. Важливою частиною її внеску в розв'язання конфліктних ситуацій будь-якого типу є, у першу чергу, належним чином визначений за допомогою норм права механізм вирішення такого конфлікту. Відповідно, формування сучасного дієвого механізму розв'язання кримінально-правового конфлікту є важливим напрямом у кримінально-процесуальній доктрині та правотворчому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день світовий досвід розв'я-

зання кримінально-правового конфлікту значно розширився шляхом застосування альтернативних засобів, які не схожі на звичну для України процесуальну форму. Однак це не зменшує дієвості таких форм та результативності їх впливу на кримінально-правовий конфлікт. Відповідно, питання застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту стало предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких Р. Аракелян, Р. Буш, Л. Головка, А. Горова, І. Ємельянова, Б. Землянська, В. Маляренко, Г. Серета, І. Смирнова, Д. Фолджер, Т. Шевченко та інші. Однак, незважаючи на значний внесок учених у розкриття визначеного пред-

мета дослідження, залишаються поверхнево оціненими міжнародні стандарти реалізації альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту.

Мета статті. Мета статті полягає у визначенні та аналізі міжнародних стандартів застосування альтернативних засобів у процесі розв'язання кримінально-правового конфлікту.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день протистояння між суб'єктами суспільних відносин у правовій сфері носить назву правового конфлікту. Впровадження знань конфліктології та психології до розв'язання правовідносин виступає новим напрямом, який набуває дедалі більшого розвитку у вітчизняній науці. Одним із родоначальників цієї течії на території колишнього СРСР можна вважати С.С. Алексєєва, який ще у 1981 р., вибудовуючи теорію механізму правового регулювання, звертав увагу на психологічну складову частину. Він визначав, що людські емоції та поведінка є невіддільною частиною правовідносин і, відповідно, мають враховуватися у процесі створення механізму правового регулювання [1, с. 14]. Така позиція призводить до розуміння протиріч між сторонами правовідносин як конфліктної ситуації, яку можна вирішити за допомогою юридичних засобів, що входять до системи механізму правового регулювання того чи іншого виду конфлікту. Таким чином, під юридичним конфліктом науковці розуміють різновид соціального конфлікту, протиборство двох або кількох суб'єктів, зумовлене протилежністю (несумісністю) їх правових інтересів чи потреб [2, с. 397]. Відповідно, наявність подібних протиріч спонукає до наукового пошуку необхідних засобів їх розв'язання найбільш оптимальним для сторін конфлікту шляхом.

Враховуючи поділ правових конфліктів за галузями права, зазначимо, що одним із найважчих для розв'язання з-поміж правових конфліктів виступає саме кримінально-правовий. На нашу думку, це зумовлене негативним ставленням суспільства до вчинення особою будь-якого кримінального правопорушення, яке посягає на загально визнані людські цінності – життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, право власності тощо. Зазначимо, що історично механізм розв'язання кримінально-правового конфлікту ґрунтувався на концепції відплати, яка зустрічалася, зокрема, ще у законах Хаммурапі (1755 р. до н.е.), де визначається, що покарання є відплатою з провини і має дорівнювати злочину [3]. Отже, концепція

ретрибутивізму (карального правосуддя) була переважною протягом значної кількості століть, створюючи сталу кримінально-правову дихотомію «злочин – покарання». Відповідно, це відбивається і в системі засобів покарання, які застосовуються на території України, зважаючи до державно-каральних заходів, що базуються на рішенні суду. При цьому до участі в кримінальному процесі не допускаються «сторонні» особи, вони не можуть вплинути на його хід та результати. З цього приводу варто погодитися з позицією Н. Крісті, який визначав, що в каральній концепції судівництва суди не дають змоги протиборчим сторонам контролювати процес, створюючи з себе та адвокатів привілейовану організацію для розв'язання конфліктів [4, с. 4].

Однак на початку ХХ ст. зміна світової парадигми щодо вирішення конфліктів у різних сферах правових відносин сприяє впровадженню в національні правові системи процедур альтернативного вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution – ADR). Нині їх застосування є досить поширеним у країнах англосаксонської, романо-германської правової сім'ї та деяких країнах сім'ї традиційного права. При цьому їх дія не тільки поширюється на сферу приватного права, але й поступово охоплює галузі публічного права, у тому числі кримінального.

Відповідно, новації в засобах розв'язання правових конфліктів тягнуть за собою і сприйняття звичної концепції традиційного правосуддя. На початку 70-х рр. ХХ ст. виникає особлива парадигма реагування на злочин, «спрямована на збалансування потреб потерпілого, правопорушника та громади» [5, с. 7]. Вона отримує назву відновного правосуддя. Особливість відновної моделі полягає в тому, що вона переносить акцент із держави безпосередньо на учасників конфлікту – правопорушника та потерпілого, надаючи їм змогу самостійно або за участю третіх осіб вирішити конфлікт.

Дієвість запровадження відновної моделі судочинства із застосуванням альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту у країнах англосаксонської правової сім'ї привертає увагу міжнародної спільноти та спонукає її до створення системи стандартів, відповідно до яких має запроваджуватися та здійснюватися відновне правосуддя в сучасних системах права. Здійснюючи це дослідження, ми пропонуємо під міжнародними стандартами у сфері застосування

альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту розуміти сукупність основоположних ідей та уявлень про процес впровадження та реалізації в національних системах альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту, закріплених у міжнародно-правових актах.

На міжнародному рівні закріплення стандартів відновного правосуддя відбувалося поступово. Наголос на необхідності застосування «неофіційних механізмів врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж і суди звичаєвого права чи місцеву практику» [6] був поставлений у п. 7 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятої Резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. Також варто зауважити, що деякі інші положення цього міжнародного акта також є підставою для застосування нетрадиційних (альтернативних) засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Сюди варто зарахувати заклик Генеральної Асамблеї ООН щодо сприяння зусиллям общини і участі громадськості у справах попередження злочинності (п.п. d п. 4 Резолюції) та її рекомендації щодо прийняття на міжнародному та регіональному рівнях усіх заходів щодо сумісних практичних досліджень можливих шляхів віктимізації і надання допомоги жертвам, а також сприяння обміну інформацією про найбільш ефективні міри у цій області (п.п. b п. 5 Резолюції).

Також важливим пунктом Декларації є розширення поняття «жертва злочину» з безпосереднього потерпілого на близьких родичів, утриманців, а також осіб, яким була завдана шкода під час спроби надати допомогу жертві, яка перебувала у скрутному становищі, чи попередити віктимізацію (п. 2 Декларації). Нині це положення широко застосовується під час проведення такої відновної програми, як кола примирення, до яких залучаються усі особи, постраждалі тим чи іншим чином від вчиненого злочину. Зауважимо, що означена позиція міжнародної спільноти є позитивним внеском до моделі відновного правосуддя, оскільки розширює коло осіб у кримінальному провадженні, підвищуючи їх роль від третіх осіб, як це закріплено, наприклад, у Кримінальному процесуальному кодексі України, до рівня потерпілого від злочину. Подібна зміна статусу підвищує їх роль у кримінальному процесі та, відповідно, збільшує шанси на результативність в їх інтересах кримінального провадження.

14.12.1999 р. ООН були прийняті Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо мір, не пов'язаних із тюремним ув'язненням [7] (далі – Стандарти). Цей нормативний акт підтримує мету відновного правосуддя, зокрема, прагнення забезпечувати належне співвідношення між правами окремих правопорушників, правами жертв та інтересами суспільства щодо суспільної безпеки і попередження злочинності (п. 1.4). При цьому Стандарти визначають, що сфера застосування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, стосується усіх осіб, щодо яких застосовується судове переслідування, на всіх етапах відправлення кримінального судочинства (п. 2.1). Стандарти акцентують на необхідності вжиття заходів до правопорушників силами громадськості, оминаючи, наскільки це можливо, проведення формального розгляду чи суду відповідно до правових гарантій чи закону (п. 2.4).

Стандартами визначається, що на стадії попереднього слідства у належних випадках і коли це узгоджується із правовою системою, поліцію, прокуратуру чи інші установи, які займаються кримінальними справами, варто наділяти правом звільняти правопорушника від відповідальності, якщо, за на їх думку, немає необхідності порушувати справу з метою захисту суспільства (п. 5).

Не менш доцільним для застосування альтернативних заходів вирішення кримінально-правового конфлікту є положення Стандартів щодо доповідей про соціальне обстеження, яке готується уповноваженою посадовою особою чи органом та має містити дані про особу і рекомендації щодо процедури винесення вироку (п. 7). Нині в Україні це питання знайшло своє закріплення у ст. 9 Закону України «Про пробацію» від 05.02.2015 р. [8] і визначається як досудова доповідь. Враховуючи покладені на органи пробації права щодо підготовки досудової доповіді, можна говорити і про те, що вони можуть бути залучені до підготовки інформації про правопорушника під час застосування таких альтернативних засобів розв'язання кримінально-правового конфлікту, як досудова медіація, чи кола примирення в разі їх впровадження до кримінального процесу України.

Стандарти підкреслюють важливість залучення громадськості до ресоціалізації осіб, які вчинили злочин, та необхідності її залучення до судочинства. Розділом VII визначається, що громадськість є одним із важливих факторів укладання зв'язків між правопорушниками

та їх сім'ями і суспільством. Воно має доповнювати зусилля органів кримінального судочинства. Участь громадськості варто розглядати як можливість, що надається членам суспільства щодо здійснення свого внеску у справу захисту інтересів суспільства (п. 17.1). Стандарти акцентують на необхідності заохочення добровільних організацій, які сприяють застосуванню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, із боку держави і громади (п. 18.1)

Таким чином, Стандарти пропонують застосування допомоги громад, добровольців, працівників прокуратури, поліції та суддів щодо вирішення питання покарання правопорушниками, за можливості, на підставі застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту.

У 1999 р. Економічна та соціальна рада ООН запропонувала Комісії ООН по попередженню злочинів і кримінальному провадженню розглянути доцільність формулювання стандартів ООН у сфері медіації та реституційного судочинства. На підставі цього були створені Основні принципи застосування програм реституційного судочинства у кримінальних справах, які отримали закріплення в Резолюції ООН № 2000/14 від 27.06.2000 р. «Основні принципи використання реституційного судочинства у кримінальних справах» [9] (далі – Принципи). Остання визначає, що важливість застосування реституційного судочинства полягає в наданні можливостей тим, хто залучений до злочину, відкрито говорити про свої почуття та ставить своєю метою задоволення їх потреб. Також цей підхід забезпечує змогу жертви отримати відшкодування шкоди і відчути себе у більшій безпеці, а правопорушникам – усвідомити вчинене, впливає на їх поведінку та змогу прийняти на себе відповідальність.

У Преамбулі Принципи встановлюють, що реституційне судочинство є мірами, що мають гнучкість для адаптації до систем кримінальної юстиції і доповнюють ці системи, беручи до уваги правові, соціальні та культурні умови, не ставлячи під сумнів права держав на переслідування правопорушників. Таким чином, у найкращих традиціях міжнародного права означена Резолюція має більше рекомендаційний характер, визнаючи право держав на традиційне кримінальне переслідування.

Принципами вводиться до міжнародного права таке поняття, як «програма реституційного судочинства», що визначається як будь-яка програма, яка використовує «реституційний

процес». Під останнім розуміється будь-який процес, при якому потерпілий, правопорушник чи будь-які індивіди чи члени спільноти, на яких вплинув злочин, активно сумісно беруть участь у вирішенні проблем, що виникли внаслідок злочину за допомогою справедливої і незацікавленої третьої особи. Також частина I Принципів містить поняття «реституційний результат», що означає згоду, яка досягнута в результаті реституційного процесу.

Під сторонами реституційного судочинства, відповідно, розуміються потерпілий, правопорушник чи будь-який інший індивід чи член спільноти, на якого вплинув злочин, що можуть узяти участь у програмі реституційного судочинства [9]. На нашу думку, це яскравий елемент реституційного процесу – наявність інших індивідів, на яких вплинув злочин. Адже каральне правосуддя не враховує позицію і стан батьків (вихователів), родичів як із боку жертви, так і правопорушника. Їх психічний стан та відношення до скоєного традиційним правосуддям відторгається, що може призвести, наприклад, до подальших актів помсти правопорушнику чи навіть жертві. Відповідно до п. 5 ч. I Принципів, справедлива та незацікавлена третя сторона має назву «посередник», оскільки її роль полягає в участі сторін у програмі сумісної роботи.

Другий та третій розділи Принципів [9] присвячені порядку застосування програм реституційного правосуддя, які ми вважаємо за необхідне визначити як певні принципи такої реалізації: загальнодоступність на всіх етапах кримінального провадження; наявність добровільної згоди обох сторін; змога відмовитися від участі у програмі на будь-якому етапі реституційного судочинства; заборона використовувати процес реституційного судочинства для отримання доказів вини з метою подальших судових розглядів; врахування під час призначення процесу реституційного судочинства дисбалансу сил, віку, інтелектуальних особливостей сторін; забезпечення безпеки сторін; стимулювання та схилення сторін кримінального провадження до процесу реституційного судочинства з боку офіційних осіб, що відповідають за кримінальне провадження за допомогою справедливих мір; професійність, етичність, компетентність та незацікавленість посередників у результатах справи; можливість отримання сторонами юридичної допомоги; конфіденційність та повага до сторін.

Важливим твердженням Принципів виступає також те, що судові рішення за реституційними

програмами повинні мати такий самий статус, як і вироки, і припиняти судове переслідування за тими самими фактами і обставинами справи (п. 15 Резолюції) [9].

У Принципах також передбачені і наслідки невиконання сторонами досягнутої угоди, зокрема здійснюється повідомлення організаторів програми чи органу кримінального провадження, після чого невідкладно приймається рішення щодо подальших дій. Однак Резолюція містить і застереження щодо того, що порушення угоди не може бути підставою для винесення більш сурового вироку під час подальшого судового розгляду (п. 17 Резолюції).

Висновки і пропозиції. Таким чином, міжнародна спільнота виступає за розвиток та здійснює підтримку реституційного судочинства. Про це свідчить значна кількість міжнародних нормативних актів, які містять у собі положення та рекомендації щодо застосування альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту. Варто зазначити, що кількість міжнародних норм не обмежується тими, що визначені в нашому дослідженні, оскільки засоби реституційного судочинства нині пропонується запроваджувати ООН до роботи з різними категоріями осіб, зокрема жінками та дітьми. Відповідно, перед Україною постає питання запровадження провідних світових надбань до положень національного кримінального процесу.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник: в 2 т. Москва : Юридическая литература, 1981. Т. 2. 354 с.

2. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
3. Законы Хаммурапи. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm> (дата звернення 11.10.2019)
4. Christie N. Conflicts as property. *British Journal of Criminology*, 1977. P. 1–15. URL: <https://criminologiacabana.files.wordpress.com/2015/10/nils-christie-conflicts-as-property.pdf> (дата звернення 15.10.2019)
5. Землянська В.В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України. Посібник. Київ : Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
6. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнята Резолюцією Генеральною Асамблеєю ООН № 40/34 від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114 (дата звернення 17.10.2019)
7. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила), приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1990 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата звернення 17.10.2019)
8. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення 17.10.2019)
9. Основные принципы применения программ восстановительного правосудия в уголовных делах. Резолюция Экономического и социального совета ООН 2000/14 от 27.06.2000 г. URL: https://issuu.com/uccg/docs/21_basicpinciples_rus (дата звернення 16.10.2019)

Simontseva L. O. International standards for the implementation of alternative means of criminal-legal conflict

The article analyzes the concept and content of legal regulation of the implementation of alternative means in the mechanism of resolving criminal-legal conflict at the international level. It is determined that international standards in this field represent a set of basic ideas and ideas about the process of implementation and implementation in the national systems of alternative means of solving the criminal conflict. It is established that the implementation of alternative means of resolving the criminal conflict is formed on the basis of international standards, which are implemented in national law, thus forming a two-tier system of legal regulation.

The article describes the main international norms that determine the content and procedure for the use of alternative means of resolving a criminal conflict. In particular, it was found that the UN encouraged the use of informal dispute settlement mechanisms, including mediation, arbitration and common law or local jurisdictions. At the same time, unofficial and semi-official forms of dispute resolution between the victim and the offender reflect the current tendencies of reducing the functions of the state in this process. The United Nations acts outlining the basic concepts, grounds and conditions for the application of restorative justice in the worldwide criminal justice practice. Restorative justice is characterized as a form of justice whose primary purpose is to create the conditions for reconciliation of victims and offenders and the elimination of harm caused by crime or criminal misconduct.

It is determined that the important positions enshrined in the international standards in the sphere of implementation of alternative means of resolving the criminal conflict should be considered: assistance to community efforts and public participation in crime prevention; extending the concept of "victim of crime" from the victim to close relatives, dependents, as well as to persons who were harmed in attempting to assist or prevent victimization of the victim; ensuring the safety of the parties; professionalism, ethics, competence and disinterestedness of mediators in the results of the case; confidentiality and respect for the parties.

Key words: *criminal proceedings, criminal conflict, alternative dispute resolution procedures, restorative justice, reconciliation.*